

XORAZMSHOHLAR(ANUSHTEGINIYLAR SULOLASI) DAVLATIDA DAVLAT BOSHQARUVI

Tagandurdiyeva Shasenem

*Termiz davlat pedagogika instituti Pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti
tarix ta'lim yo'nalishi 4 kurs 401 guruh talabasi*

Annotasiya: Ushbu maqolada Xorazmshohlar davlati boshqaruv tizimi, dargoh va devonlar, mavjud davlat lavozimlari, ularning bajargan ishlarini Anushteginiylar sulolasi haqida malumot berilgan.

Kalit so'zlar: Anushteginiylar sulolasi, dargoh, mustavfiy, mushrif, ustozdor, Anushtegin, Sulton Malik, vazir, nozir muhrlari, hojib.

Anushteginiylar davrida davlat boshqaruvi ikki tizimdan: dargoh va devonlar majmuidan iborat bo'lgan. Dargohda hojib, ulug' hojib tutgan mavqe yuqori bo'lgan. Hojiblik xizmati xorazmshohlar davrida ham o'z ahamiyatini saqlab qoldi. Ulug' hojib hukmdorning eng yaqin kishilaridan biri hisoblangan. Hojiblarga g'oyatda muhim vazifalar, masalan, maxsus muzokaralar olib borish va, hatto, vazirlar faoliyatini taftish etish kabilar topshirilgan. Shuningdek hojib lavozimidagi amaldorga butun bir viloyat noibliqi topshirilgani ham ma'lum.

Dargohdagi barcha xo'jalik xizmatlari faoliyatini boshqarish ustozdorga yuklatilgan. Sulton chaqirganda birinchi hozir bo'ladigan shaxs ham ustozdor hisoblangan. Oliy farmon olgan ustozdor shunga ko'ra tegishli xizmatlarga buyruq bergan va uning gapini ikki qilish bo'lmagan. U dargohning barcha masalalari bilan shug'ullangan va bundan tashqari bosh xazina mablag'laridan ham istifoda etgan holda nonvoyxona, oshxona, otxona, saroy xizmatchilarining xarajatlarini qoplar edi. Shuningdek, u ushbu mablag'dan maosh berish va boshqa xarajatlar uchun ham foydalangan. Nisaviyning yozishicha, bunda ustozdor ulardan tilxat olgan. Tilxatga vazir, mustavfiy, mushrif, nozirning muhrlari bosilgan bo'lishi kerak edi. A'yonlar xarajatiga ketgan mablag' haqidagi tilxat ariz muhri bilan tasdiqlanishi kerak bo'lgan. Amiri oxur mansabi ham mas'uliyatli hisoblanib, uncha-muncha kishi bu lavozimga tayinlanmagan. Chunki uning bo'yniga sultonga tegishli otlar parvarishi yuklatilgan. Otlarning soni esa 30 minggacha bo'lgani ma'lum. Podshohona ovlarni o'rniga qo'yish tadbirlarini amiri shikor uyushtirgan. Saroydagi muhim xizmatlardan yana biri bu tashtdordir. Garchi tashtdor yuvinish anjomlarini saqqovchi ma'nosini bersa-da, ammo aslida bu mansabni egallagan kishi sultonning eng yaqin kishilaridan biriga aylangan. Hukmdor unga o'zining eng maxfiy fikrlarini ham izhor qilishi mumkin edi. Yuqorida tilga olganimiz Anushtegin saljuqiy Sulton Malik saroyida xuddi mana shunday tashtdor mavqeiga erishganda, unga mazkur mansabga viloyatda mutanosib keluvchi shihnalik, ya'ni Xorazm shihnaligi lavozimi beriladi. Chunki tashtdor xizmati bilan

bog'liq barcha xarajatlar Xorazm viloyatidan tushadigan soliqlar bilan qoplanardi. Yana bir muhim lavozim bu qissadordir. U hafta davomida sultonga tushgan arzlar, shikoyatlarni yig'ib, juma kuni kechasi hukmdorga topshirardi. Keyin esa har bir arzchi yo shikoyatchiga tegishli javobini berardi. Bu mansabga ham har kim tayinlana berilmasdi. Zero, hukmdor bilan oddiy xalq o'rtasida aloqa bog'lab, raiyyat ahvoli va zoridan xabardor qilib turish savobli ishini hamma ham halol bajara olmasligi tabiiy. Dargohda shuningdek chashnigir — sultonga beriladigan ovqat, ichimliklarni tekshirib ko'ruvchi, jomador, sultonning kotibi (davatdor), sharobdor, farrosh, bayroqdor (amiri alam), xos xizmatkorlar boshlig'i (maliki xavas) kabi xizmat va vazifalar ham bo'lgani ma'lum. Ijroiya ishlarini devonlar (vazirliklar) olib borib, bu tizim tepasida vazir (bosh vazir) turgan. Vazir ham hukmdorning eng yaqin kishilaridan, birinchi maslahatchisi sifatida gavdalanadi. O'z faoliyatida u faqat sulon oldidagina javobgar bo'lgan. Rasmiy tadbirlar, turli maqsaddagi muzokaralarda hukmdor nomidan ish tutgan. Unga barcha amaldorlar, noiblar, harbiylar bo'ysungan. Ishdan olish, ishga tayinlash, maosh, nafaqa tayinlash, xazina va soliq tizimini nazorat etish, mahalliy vazirlar hisobotini olish kabi qator vazifalar uning vakolatida bo'lgan.⁴⁸

Xorazmshohlar davlatida markaziy boshqarish apparati al-majlis al-faxri deb atalib, uni oliy darajadagi mansabdor vazir boshqargan. Vazir devon mansabdorlari (asxab-ul-davovin) boshlig'i ham edi. Ularga nafaqa (arzak), ish haqi (mavojib) to'lash, soliq boshqarmasini, davlat hazinasini nazorat qilish ham uning vazifasi hisoblangan. Vazirlik mansabi davlatda juda katta ehtirom bilan hurmat qilingan. Chunki mamlakatning moddiy ahvoli, aholining tartib-intizomga rioya etishi, amaldorlarning haqqoniy xizmat qilishi, qolaversa davlat boshlig'ining siyosiy va ma'naviy mavqei ana shu vazirning ishbilarmonligi, mamlakatni boshqarish qoidalarini bilishi va unga amal qilishi, hayot tajribasiga ega bo'lishi bilan bog'liq edi. Shariat qoidalarini yaxshi biladigan, katta hayot tajribasiga ega bo'lgan, sadoqat bilan xizmat qilaoladigan shaxslarning vazirlik mansabiga tayinlanganlar. Vazirlarning sadr, dastur yoki xoja'i buzrug unvonlari bo'lib, ular mansabining belgisi siyoxdon (davlat) va maxsus matodan to'qilgan sallaedi. Vazirlik mansabiga odatda ajdodlari mansabdor bo'lgan arab yoki fors millatiga mansub bo'lgan shaxs tayinlangan. Turkiy xalq vakillari bu mansabga tayinlanmagan. Vazir arab yoki fors tilini bilishi, ma'muiy ishlarga qobiliyatli bo'lishi, saroy axloq-odob qoidalarini bilishi zarur edi. Vazirlar qabul paytida shohning o'ng tomoniga qo'yilgan mahsus kursida o'tirgan. Ijroiya ishlarini devonlar (vazirliklar) olib borib, bu tizim tepasida vazir (bosh vazir) turgan. Vazir ham hukmdorning eng yaqin kishilaridan, birinchi maslahatchisi sifatida gavdalanadi. O'z faoliyatida u faqat sulon oldidagina javobgar bo'lgan. Rasmiy tadbirlar, turli

⁴⁸ Shixobiddin Muhammad an-Nasafiy " Siyrat as-sulton Jalol ad-Din Mangburni"

maqsaddagi muzokaralarda hukmdor nomidan ish tutgan. Unga barcha amaldorlar, noiblar, harbiylar bo'ysungan. Ishdan olish, ishga tayinlash, maosh, nafaqa tayinlash, xazina va soliq tizimini nazorat etish, mahalliy vazirlar hisobotini olish kabi qator vazifalar uning vakolatida bo'lgan.

Xorazmshohlar davlatida markaziy boshqarish apparati al-majlis al-faxri deb atalib, uni oliy darajadagi mansabdor vazir boshqargan. Vazir devon mansabdorlari (asxab-ul-davovin) boshlig'i ham edi. Ularga nafaqa (arzak), ish haqi (mavojib) to'lash, soliq boshqarmasini, davlat hazinasini nazorat qilish ham uning vazifasi hisoblangan.

Vazirlik mansabi davlatda juda katta ehtirom bilan hurmat qilingan. Chunki mamlakatning moddiy ahvoli, aholining tartib-intizomga rioya etishi, amaldorlarning haqqoniy xizmat qilishi, qolaversa davlat boshlig'ining siyosiy va ma'naviy mavqei ana shu vazirning ishbilarmonligi, mamlakatni boshqarish qoidalarini bilishi va unga amal qilishi, hayot tajribasiga ega bo'lishi bilan bog'liq edi. Shariat qoidalarini yaxshi biladigan, katta hayot tajribasiga ega bo'lgan, sadoqat bilan xizmat qilaoladigan shaxslarning vazirlik mansabiga tayinlanganlar. Vazirlarning sadr, dastur yoki xoja'i buzrug unvonlari bo'lib, ular mansabining belgisi siyoxdon (davlat) va maxsus matodan to'qilgan salla edi.

Vazirlik mansabiga odatda ajdodlari mansabdor bo'lgan arab yoki fors millatiga mansub bo'lgan shaxs tayinlangan. Turkiy xalq vakillari bu mansabga tayinlanmagan. Vazir arab yoki fors tilini bilishi, ma'muiy ishlarga qobiliyatli bo'lishi, saroy axloq-odob qoidalarini bilishi zarur edi. Vazirlar qabul paytida shohning o'ng tomoniga qo'yilgan mahsus kursida o'tirgan. Xorazmshohlar davlatida vazir mansabi birinchi marta sulton Otsiz davrida joriy etilgan. Xorazmshohlar davlati tarixida o'z vazifasini vijdonan bajargan, mamlakatda sadoqat bilan xizmat qilgan va tarixda yaxshi nom qoldirgan vazirlar ko'p bo'lib, ulardan eng mashhuri sulton Takash hukmronligi davrida vazirlik qilgan Nizom-al-mulk Shams-ad-din Mas'ud ibn Ali ad-Xaraviy edi. Uning davrida Marv, Urganch kabi shaharlarda machit, madrasa va qo'lyozmalar saqlanadigan joy qurdirganligi tarixda ma'lum. Mo'g'ullar bosqinchiligi arafasida shoh Alovuddin Muhammad vazirlik mansabini bekor qilib, uning o'rniga oltita vakildorlardan iborat kengash tuzgan edi. Bu Xorazmshohlar davrining oxirlarida tuzilgan davlat kengashi bo'lib, muhokama etilgan har bir masala yakdillik bilan qabul qilinishi va qarorda kengash a'zolari hammasining imzosi bo'lishi kerak edi.

Devonlarning faoliyati saljuqiylar zamonasidagi tizimdan deyarli farqlanmagan. Insho yoki tug'ro devoni rasmiy hujjatlar, yozishmalarni tuzish bilan shug'ullangan. Moliya ishlari bilan istifo devoni, davlat nazorati tadbirlari bilan ishrof devoni, harbiy masalalar, chunonchi, qo'shinni qurol-aslaha bilan ta'minlash, qo'shin qismlari shaxsiy tarkibini nazorat qilish, harbiylarga ajratilgan yer-suv nazorati, harbiy ko'riklar o'tkazish kabilar bilan devoni arz yo jaysh shug'ullangan. Yana bir devon bo'lib u devoni xos deyilgan. Haqiqatan ham bu maxsus devon hisoblanib, hukmdor sulolaga

tegishli yer-suv, mol-mulk, sulton mamluklariga maosh berish vazifalari bilan mashg'ul bo'lgan.

Davlat musulmon olamida qabul qilingan qonun chiqaruvchi-dargoh hamda ijroiya-devonlar tizimida boshqarilgan, davlat boshlig'i sulton hokimiyatining huquqlari hech bir qonun-qoida bilan chegaralanmagan edi. Saltanatni hokimlar, noiblar, vazirlar, lashkar boshliqlaridan iborat kuchli harbiy aslzoda guruhlar, mustavfiy (daftardor hisobchilar), qozilar, sadrlar va boshqa ko'plab saroy mansablaridan iborat ulkan arkoni davlat doirasi qurshab turar edi.

Vakildorlar Davlat kengashi tuzilishiga sabab ko'chmanchi mo'g'ullar hujumi xavfining kuchayganligida edi. Lekin mo'g'ullar xujumi xavfiga qarshi vakillar kengashi birorta jiddiy qaror qabul qilganligi yoki chora-tadbir ishlab chiqqanligi haqida ma'lumotlar yo'q. Mamlakatdagi oliy mansablardan yana biri- bu viloyatlar va nohiyalar vazirlari edi. Bu mansab faqat Xorazmshohlar davlatida bo'lgan. Bunday vazirlar odatda siyosiy jihatdan muhim hisoblangan viloyatlarga, shaharlarga va nohiyalarga tayinlanib, ular shohning maxsus topshiriqlarini bajarganlar. Oxirgi Xorazmshoh Jaloliddin Manguberdi har bir shaharga vazir tayinlangani tarixdan ma'lum. Xorazmshohlar davlati markaziy boshqarish apparatida siyosiy ahamiyati jihatidan uchinchi o'rinda turadigan mansab-buyuk hojib mansabi edi. Odatda bu mansabga turk urug'-qabila zadogonlari vakillaridan tayinlangan. Hojiblar shohning shaxsiy xizmatida bo'lib, saroy tantanalari tartibini nazorat qilishgan, shaxsan shohga aloqador masalalar yuzasidan unga axborot berib turgan, uning maxsus topshiriqlarini bajargan va unga doimiy hamrohlik qilgan. Shoh ixtiyoridagi maxsus topshiriqlarni bajaruvchi hojiblar ustidan nazorat ishlarini amalga oshirish kotib-al-kabir (buyuk xojib)ga yuklatilgan. Masalan, Xorazm shohlaridan Nizom-al-Mupini o'zboshimchaligi, xazina mulkini talon-taroj qilayotganini tekshirish va aniqlash uchun yuborgan. Hojib Erboz vazirotni devoni daftarlarini, mol-mulk ro'yhatini (jaroidni), arxivni (mahzan), kotiblarni va moddiy tassarrufining faoliyatini tekshirish vakolatini olgan edi. Sulton Jaloliddin Manguberdi Hojib-al-xoss Xonberdini qo'zg'olonchilar boshlig'i Bandar, Hojib al-xosa Badriddin Tutakchi Sulton Jaloliddin nomidan ismoiliylar bilan muzokaralar olib borish uchun yuborgan. Xorazm davlatida Hojiblar sulton-shohlarning maxsus topshiriqlarini bajargan va hattoki uning nomidan qo'shni davlatlar hukmdorlari bilan muzokaralar olib borgan hamda elchilik vazifasini o'tagan. Hattoki xalifa muntaqsir elchisini qabul qilgan. Yuqorida ko'rib o'tilgan davlatning asosiy amaldorlaridan tashqari shoh saroyida turli mayda vazifalarni bajaruvchi mansabdorlar ham bo'lgan:

Ustozdir - shoh saroyidagi barcha xo'jalik yumushlariga boshchilik qilgan. Otxona, nonvoyxona, oshxona va saroy yugurdaklari uning ixtiyorida edi. Ustozdir saroy sarfiyot xizmatlariga haq to'lash uchun xazina hisobidan xarajat qila olar edi. Keyingi saroy mansabdorlari qatoriga Amir-oxur- shoxning otboqari, amir-shikor-ovchilik ishlarini tashkil qiluvchi, toshdor -shoxning shaxsiy hammomini boshqaruvchi,

tarobdor shoxni shaxsiy mirzasi, amir-al-alam-tug'dor va boshqa amaldorlar ham mavjud edi. Xorazmshohlar qo'shini o'z zamonasi uchun g'oyatda kuchli hisoblanar va o'z davrining eng yaxshi qurollari bilan jihozlangan edi. Bu qo'shinlarda odatdagi qurollardan tashqari qamal mashinalari ham bo'lgan. Bular orasida harakatchan minorlar, taranlar, hujum narvonlari ajralib turgan. Xorazm yaxshi tayyorgarlik ko'rgan doimiy armiyaga ega edi. Doimiy armiya asosan turklardan tuzilgan bo'lib, qo'shin bo'linmalar qabilachilik asosida tuzilgan edi. 1195 yilgi harbiy reestruga ko'ra Xorazmshohlar 170 mingdan ziyod doimiy armiyaga ega edi. Ba'zi tarixiy ma'lumotlarda Xorazmda 400 mingli armiya borligi qayd etilgan. Xorazmshohlarning shuningdek qullardan tuzilgan shaxsiy gvardiyasi (xaras) ham bor edi. Xaras ko'proq savdo karvonlarini kuzatib borgan. Qo'shinlarning bosh boshqarmasi devon-aljoyish bo'lib, uni shoh tayinlaydigan sohib - al-joyish (devon)- mohib devon al-ard boshqargan. Ba'zi manbalarda umum harbiy boshqaruv organi divan-i arz dar jumlai- mamolik deb ataladi. (Rashid-ad-din Vad-vad to'plamida). Devon-al-joyish harbiylarga berilgan iqta ishlarini, hamma unvondagi harbiylarga maosh va boshqa to'lovlarni, qo'shinlarni va ularning qurollanishi ro'yxatga olish, xamma jangchilarga maoshni (arzaq) o'z vaqtida to'lanishini, ularning barcha zarur anjomlar bilan ta'minlanishini tekshirib turgan. Buyuk viloyatlarda mahalliy harbiy boshqarmalar ham tuzilgan. Xorazmshohlar armiyasidagi eng muhim mansablardan ikkinchisi harbiy nazoratchi- nazir-al edi. U ham sohib-al-divon al-joyish nazorati ostida ish olib borar edi. Armiya qo'mondonlari qayd yoki muqaddam deb atalib, eng ish bilarmon, epchil amirlar (lashkarboshilar) bu mansabga tayinlangan. Ba'zi hollarda viloyat hokimlari ayni bir vaqtning o'zida mahalliy qo'shinlarga ham qo'mondonlik qilgan. Viloyat qo'shinlari qo'mondoni ham sohib-al-joyish unvoniga ega edi. Yangi viloyatlarni bosib olgandan so'ng, shu hudud yerlari amirlarga iqta tarzida in'om qilingan va eng katta xizmat ko'rsatgan amirlarga amir-ul-umaro unvoni berilib, shu hududiga amirlar oqsoqoli etib tayinlangan. 10 mingacha otliq askarlar qo'mondoni molik deb atalgan. Ularning ba'zilariga jangda jonbozlik ko'rsatgani uchun xon unvoni berilar edi. Xorazmshohlar armiyasida aloqachilar, razvedkachilar bo'lib, ularni go'vushlar va josuzlar deb atashgan. Josuzlar g'animning qo'shinlavri holati, uning harakati va maqsadlari haqida ma'lumotlar to'planganlar. Armiyada diniy ishlarga qozi-yi- xasham yoki qozi-al-askar rahbarlik qilgan. Xorazm qo'shinlari yaxshi qurollangan bo'lib, odatdagi qilich, nayza, kamon kabi qurollardan tashqari manjaliq (katapult) tosh otar kabi hujumda ishlatiladigan narvonlari, to'sinlardan ham keng foydalanganlar. Xorazmshohlar istehkomlar va qat'alar qurishga katta e'tibor berganlar. Xorazmda har tomonlama baland va mustahkam qurilgan Ilal, Xo'rondiz, Qohri, Ardaxn kabi qal'alar bo'lganligi haqida tarixiy ma'lumotlar saqlanib qolgan. Qal'alardagi jangchilarga mustahfizlar qo'mondonlik qilgan. Xorazmshohlar davlatida politsiya va jazolash vazifalarini maxsus otryadlarga rahbarlik qiluvchi shixnalar bajargan. Bu mansabga asosan turk harbiy boshliqlari - amir etib tayinlangan. Shixna hokimiyat uchun xavfli bo'lgan

hamma ishlarni nazorat qilgan. Har bir bosib olingan viloyat va nohiyalarga zudlik bilan shihnalarni tayinlangan. Xorazmshohlar davlatida qo'shinlarning tashkiliy tuzilishi, hujum yoki mudofasida qo'llaniladigan harbiy harakatlar tuzugi arab qo'shinlari tuzilishidan oligan bo'lib, ilg'or-o'ng qanoat markaz- chap qanoat ar'ergard va zasada (xofiya) qismlardan iborat edi. Harbiy harakat yoki urush e'lon qilishdan oldin yirik qo'mondonlar, ulamolar, fakihlar, munajjimlar ishtirokida kengash o'tkazilar va shu kengashda ishlab chiqilgan reja asosida harbiy harakat boshlanar edi.

Xorazmshohlar davlatida XIII asrning boshlarida mo'g'ullarning O'rta Osiyoga istilosi (bosqinchiligi) boshlanishi arafasida Xorazmshohlarni Anushteginlar sulolasining so'nggi xukmdori Ala-ad-din Muhammad davrida ichki siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy ziddiyatlari, o'zaro nizolar kuchayib ketdi. Bunday vaziyatdan ustalik bilan foydalangan Chingizxon boshchiligidagi mo'g'ullar Xorazmni zabt etishga muvaffaq bo'lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. A. Ziyo “ O'zbek davlatchiligi tarixi” 2000
2. Z. Bunyodov “ Anushtegin xorazmshohlar davlati”
3. A.S. Sagdullayev “ O'zbekiston tarixi “I-kitob 2018.
4. Utamish Xoji ibn Muhammad Do'stiy “Utmishi Xoji tarixi” 2009.
5. Shixobiddin Muhammad an-Nasafiy “ Siyrat as-sulton Jalol ad-Din Mangburni”
6. Shodmon Voxidov va Alisher Qodirov “Sharqning mashhur sulolalari” 2013.